

Ismeretlen jezsuita vígjátékok

Magyarországon a nemzeti nyelvű hivatásos színházas életkérdés (1790, ill. 1792) az iskolák az otthonai a széles tömegeknek szánt színelőadásoknak, legfőbb művelői pedig, rendjüknek 1773-ban történt feloszlásáig, a jezsuiták. Több ezer latin nyelvű dramatikus alkotás szolgálja valláserkölcsei, pedagógiai, didaktikai céljaik megvalósulását. Az iskola falain kívül liturgikus cselekmények kísérőjeként vagy térítő szándékból kezdettől – a XVI–XVII. század fordulójától – alkalmazzák ugyan a vulgáris nyelvet is, de a nyelvhasználatban csak a XVIII. század közepén következik be funkcióváltás, párhuzamosan az iskolai színházas elvilágiasodásával.¹ A liturgikus spectaculumokat és térítő célzatú előadásokat nem számítva, 1773-ig száznál több magyar nyelvű iskolai előadásról vannak adataink. A szövegekben is ránk maradt termékek száma azonban eddigi ismereteink szerint mindössze 34 dramatikus mű. Kisebb részük egykorú nyomtatásban is napvilágot látott, legtöbbjüknek a szövegét (24!) kéziratos másolatok őrizték meg számunkra.

15 drámának ismerjük az íróját (Faludi Ferenc, Friz András, Illei János, Keresényi Ádám, Kozma Ferenc, Kunics Ferenc, Lestyán Mózes), 19-nek a szerzőjéről nem tudunk. Meglepő, hogy a vallásos, bibliai, történeti tárgyú komoly drámák mellett 11 vígjáték is akad, részben átdolgozások, kontaminációk, részben eredeti munkák.

A kézírásos drámaforrások között néhány kéziratgyűjtemény különösen jelentős. Így a *Gyulafehérvári drámagyűjtemény*, melynek keltezett darabjai 1738 és 1764 közt keletkeztek, összeírásának ideje pedig 1774-ig tart, 9 magyar nyelvű jezsuita játék szövegét tartalmazza.² A *Bartakovics-gyűjtemény* 36 darabjából 3 magyar nyelvű dráma.³ Az OSZK Kt. *Quart. Hung. 3922 jelzetű kéziratos vegyes tartalmú kolligátumában* szintén 3 jezsuita játékot találunk.⁴

A jezsuita drámaszövegek sajtó alá rendezési munkálatai során terelődött rá a figyelmünk Szabó Flóris *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa* (Bp., 1981) című munkája alapján a könyvtár BK. 188/I. 12. jelzetű gyűjteményére: „Iskoladrámák Czuczor Gergely hagyatékából. 18. sz. vége. M., last.”. Hat, borítólevéllel ellátott füzetet tartalmaz, az 1–5. számúak azonos kéztől valók, a XVIII–XIX. század fordulójára mutató írással. A 6. füzet más kéztől származik. Igen gondosan készült másolatok; helyenként a levelek közé idegen anyag, üres

¹ VARGA Imre, *Funkcióváltás iskolai színházasunkban*. MKsz 1992. 1–12.

² Gyulafehérvár (Alba Julia), Batthyány Könyvtár. (Batthyaneum IX. 107. Kp. V. 20.) Mikrofilmje MTA KK 194.

³ *Bartakovics Josephi opera poetica idiomae latinae et hungaricae*. Cod. Sec. XVIII. in 4° Vol. duo. (OSZK Kt. Quart. Lat. 693.)

⁴ „Egyházi beszédek, tanulmányi jegyzetek és iskoladrámák.” (1768–1792 körülől.)

levél került. Hiányosság is tapasztalható, de a drámaszövegek teljesek. Nem sikerült megállapítani, hogyan kerültek a Főapátsági Könyvtár birtokába. Czuczor levelezésében, irataiban nem akadunk erre vonatkozólag áruló jelre. A *Czuczor-Fogarasi szótár* tanúsága szerint forrásként a szóban forgó drámákat is felhasználták, több speciális szavuk, kifejezésük megtalálható benne.⁵ A gyűjtemény 2 latin és 6 magyar nyelvű darabjából eddig mindössze egy magyar vígjáték szövegét ismertük, és egy másikról tudtuk, hogy 1767-ben Sárospatakon előadták, de hogy miről szólt, azt nem.

A pannonhalmi gyűjtemény 5 magyar vígjátéknak és 1 közjátéknak a szövegét tartalmazza egy szintén magyar nyelvű, ez ideig nem ismert történeti drámán kívül. Jelentősége éppen az, hogy 5 ismeretlen darabbal szaporítja a jezsuita komédiák eddigi állományát, ami rekordmennyiséget jelent, ha a más szerzetesrendek vagy a protestáns iskolák 1773-ig keletkezett vígjátéktermésével vetjük össze.

I. füzet. Számozatlan borítólapján találjuk a szövegmásoló keze írásával a vígjáték címét: *Gazda Péter*. A cím felett más írással az 1 számot, a könyvtári jelzetet és a cím alatt a „Czuczor után maradt” megjegyzést. A füzet leveleit ugyanez a kéz megszámozta, a darab szövege az 1–9. leveleken olvasható. Belső címlapjának az *Első kimenetelt* megelőző része így fest:

Gazda Péter
Vig Játék,

Mellyet A Nagy-Váradí Diszes Ifjuság ugyan ot lakó Nemesség előtt Jádzodt Hazájának nyelvén más országoknak ditséretes szokását ebben követni akarván.

Summája a' Játéknak.

Gazda Péternek, meg élemedet öreg Embernek egy szülötte, Peti magához hasonló Ifjuval, tudni-illik Szöllös Mártonnak Marcsi fiával, a' mig Attya kereskedését úzi, az háznál mindent el vesztegetet, sőt mint magát, mint Paitás társát adosságba verte. Azért félelemtúl viseltetvén, Rokai furcsa eszű szolgának mesterségihez folyamadnak, Ki is mint az adósságot önnön Atyoknak erszényéből meg fizeti, mint a' maga ellen dörgölődő fősvény Urát, Gazda Pétert egész bőrig meg tréfállya. Keresd ezen dolog történetét Álom Péter veszett könyvének ki szakadt részének OOO tzikellyében.

A' Jádzó személyyek.

GAZDA PÉTER, fősvény Öreg, Petinek Apja.
PETI Urfi, Gazda Péternek Tékozló fia.
ROKAI, Gazda Péternek ravasz szolgája.
SZÖLLÖS MÁRTON, Martzinak fősvény Apja.
MARTZI Urfi, Szöllös Mártonnak fia.
PISTA, Szöllös Mártonnak szolgája.
BANTSI harmadik szolgál.

A szövegmásolat minden bizonnyal a váradí előadással áll kapcsolatban.

⁵ CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest, 1861–1871.

Ugyanezt a szöveget Alszeghy Zsolt megtalálta régebben *Beöthy Zsolt kéziratok drámakötetében*. A ma lappangó drámagyűjteményben a XIV. sorszámot viselte. Alszeghyné Tési Edit szíves tájékoztatása szerint Alszeghy hagyatékában ma is megvan a tőle lemásolt argumentum, a szereplők felsorolása, valamint a játék vége. Ezek kétségtelenné teszik a két szöveg azonosságát. A Beöthy-féle szöveg azonban többletként arról tájékoztat, hogy a vígjátékot 1765-ben Nagyszombatban Barkóczy Ferenc érsek jelenlétében eljátszotta „a Jesuita szerzeti ifjúság”.⁶

A váradi előadásról tanúskodó pannonhalmi szöveg Erdélyben keletkezett. Ezt bizonyítják a jellegzetes tájszavak (Pucok, vaskó, sinkoráta); ezt erősíti az a tény, hogy a minorita Jancsó Ferenc 1774. május 14-én Kantában *Zsákosi furfangjai és a két zszugori* címmel színre vitte a változatát.⁷

Magyarországi variánsa is előkerült *A csalárd szolgálja* címmel.⁸ Szövegeltérései a vígjáték tartalmát nem érintik, az erdélyi tájszavakat azonban magyarországi közszókkal cserélte fel.

Az eredeti darab szerzőjét nem ismerjük. A vígjáték 1765 előtt keletkezett. Barkóczy Ferenc ugyanis az év augusztus 18-án elhunyt, ez előtt kellett tehát Nagyszombatban előadni. Ezt minden valószínűség szerint megelőzte a váradi színrevitel.

Közvetlen drámaforrást nem ismerünk előzményként. A vígjátékban akadnak Plautus *Mostellariájára* emlékeztető cselekménymozzanatok, végső fokon Molière *Les fourberies de Scapin* című komédiájának adaptációját kell benne látnunk, s mint ilyen – mai adataink szerint –, ez az első magyarországi Molière-átültetés. Szerzője – az iskolai színjátszás szelleméhez híven – mellőzte a szerelmi motivációt, a női szereplőket. A két zszuginak nincsen lánya, csak fia, nem szerepel a nevelőnő sem. A bonyodalmat az okozza, hogy a két apa távollétében a két fiú pazarló életmódot folytat, adósságokat csinál. A váratlanul hazaérkezett apák miatt bajba jutott ifjakon Scapin magyar párja, Rókai segít. Az apáktól kicsikart pénzen az egyiket a török gályáról váltja ki, a másikat meg a katonaságból véteti ki. A magyar átültető átveszi a francia darabból a szolgálának a rajta esett sérelmei miatti bosszúállás-motívumát is: Rókai ugyanúgy elnászpángolja a zsákba bújtatott Gazda Pétert, mint Scapin tette Géronte-tal. – A vígjáték szövege mind ez ideig nem látott napvilágot.

A füzetben a vígjátékot követő 10r–11r lapokon intermediumnak is felfogható drámaszöveget olvashatunk. A kézirat margójára ugyanaz a kéz a „Pertinet ad actionem Tök mak filko” megjegyzést írta. (Lásd erről alább a darabbal kapcsolatos mondandókat!)

A 11v–12r lapokon magyar szavak és latin megfelelőik (pl. Apród esztendő = Rudimenta, Tyrocium; Ikszisz bikszisz = Titivillitium), főleg pedig közmondás-, szólásszerű mondatok olvashatók magyarul (pl. Ki fitított és fel fordult kártyával játszadazni, se multság, se haszon; Másban forog gondgya, és másra mutat külső képpen).

⁶ Tési Edit, *Plautus Magyarországon*. Bp., 1943. 22–23.

⁷ Kiad. KILIAN István, *Minorita iskoladrámák*. Bp., 1989. 13. sz. (RMDE XVIII/2.)

⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 459.

II. füzet. Terjedelme 20 levél.

Az 1r–13r lapokon található a több más forrásban is fellelhető *Kints Kapáló Nemzetes Kints Demeter Uram. Mulatságos Játék* (a továbbiakban: *Kincskapáló*). A cím után, még a címlapon, a játékban forgó személyek és a vígjáték szövegének kezdő sorai olvashatók.

A játéknak ma három másolatát ismerjük (*Gyulafehérvári drámagyűjtemény*; a Székesfehérvári Püspöki Levéltár jelzet nélküli drámafüzete; az említett Czuczor-hagyaték). A *Zirci drámakötet* (Veszprém Megyei Lt. XII. 2. g. 527–554.) csak az 1–259. sorokat tartalmazza.

1767-ben Sárospatakon a jezsuita iskolában eljátszották, tehát korábban keletkezett. Az ismeretlen szerző a korabeli komédiákban vissza-visszatérő műfaji fogásokat (ravasz szolga, verekedés, szereppróba stb.) a kincskeresés meséjének valamelyik erdélyi variánsát alkalmazva, valószínűleg eredeti munkát alkotott. Mivel Kilián István a székesfehérvári szöveget kitűnő jegyzetapparátussal ellátva kiadta, itt nem foglalkozunk vele.⁹

A II. füzet többi lapjára folytatólagosan egy eddig ismeretlen vígjáték szövegét írták. Címe: *Prelukai Márton*. A „Jázdó személyek: Prelukai Márton: Kolosvári Varga. Jancsi, Siga: Ennek két fia. Geczi: Márton Ur szolgája. Feri, Gyuri: Siga pajkos társai. Dobozi Istók Korcsomáros. Csucsi: Kondász.”

„A' Játék állapotja: Prelukai Márton, kolosvári híres varga a' mult őszele némi dolgainak végezésiért Gyergyóba, Szárhegy nevű faluba ment vala. Kövér csütörtökön dolgait végezvén, haza érkezet, de rossz szerencsével, mivel a' Kis-sebbik fiátul Külömbféle palástok által tulajdon házából ki rekesztetett. Nem is léphetett bé abba mind addig, valamedig ezen rossz erkölcsű fia az utzákon fársángló Korhelektől agyon nem verettetett. Így költötte a vers-szerző. A Játék helyheztesik Kolosvárat a' gaga-szár utzába.”

Hogy melyik évben játszották Kolozsvárott farsangkor, kövércsütörtökön, azt a „versszerző költő” nem árulja el. Olyan mérvű helyi ismeretről tanúskodik a vígjáték, hogy elképzelhetetlen más keletkezési helyet feltételezni, mint Kolozsvárt. Az „így költötte” versszerzői forrásutalás arra vall, hogy eredeti alkotás. A téma – a váratlanul hazatért apa miatt a dorbézoló fiú kényes helyzete, a jó és rossz testvér közti ellenszenv, az apának éppen az előbbivel szembeni elfogultsága, majd tévedésének belátása után az igazságszolgáltatás – a XVIII. század második felében benne volt a külföldi és hazai iskolai színjátszás levegőjében. Rokon cselekménymozzanatokat láttunk előbb a *Gazda Péterben*, és látunk majd a következő sorokban (*Tékozló Fitódi, Tökmag filkó*). A vígjátékot ugyanis nem kevés szöveg- és motívumegyezés köti a pannonhalmi gyűjtemény darabjaihoz és a feltehetőleg erdélyi drámaműhelyből kikerült más jezsuita vígjátékokhoz. Szubjektív alkotássá teszi *Prelukai*t a közjátékszerű jelenetek túlzásba vitt alkalmazása és szokatlan gorombasága: ahogyan például Siga kísértet képében megveri apját; Geczi, a szolga segítség ürügyén a földhöz veri feltápászkodó gazdáját, vagy ahogyan a fejére húzott zsáknál fogva a padlóhoz szögezett kocsmárost arra kényszeríti, hogy lemondjon az elhordott bor árának megfizetéséről.

⁹ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. köt. Miskolc, 1973. (A vígjáték szövege a 164–183. lapon.)

A darab nincs felvonásokra tagolva, folyamatosan következik egymás után a 20 kimenetel. Közülük az első és az utolsó a közönséghez is szól. De van három-strófás ének is a játék utánra, egy másik pedig „A’ Játék közben tavaszi ének”. Eddig még nem jelent meg nyomtatásban.

III. füzet. 26 oldalon (az utolsó lapra azonban már csak egyetlen sor jutott) egy eddig szintén ismeretlen vígjáték szövegét olvashatjuk. Címe: *Tékozló Fitódi*. „Sommája a Játéknak: Játékkal, tobzódással mindenét el pazérollyá Fitódi: azért Balás tőle az örökséget el idegenéti. Így utolsó inségre jutván, magát ki végezte volna, ha tsak jó akaró Testvére Kelemen veszett ügyét és eszét meg nem orvosolta volna.

Fenn Forgó Személylek:

Fitódi Urfi, a’ Tékozló.
Kelemen, ennek Testvére.
Feri mind a kettőnek Kiss ötsök.
Balás, ezeknek Rokona.
Ambrus, ennek Baráttya.
Bugyoródi, Hizelkedő Asztal-leső.
Bancsi, Fitódi szolgája.
Martzi, Kelemen szolgája.”

Ez után más kézírással a következő megjegyzés áll: „Jaurini iterum acta Anno 1795 In Semin. Cleri Junioris”. Az *iterum* szóból arra következtethetünk, hogy a vígjátékot máskor is előadták.

Keletkezését a győri előadás ma ismert dátumánál jóval korábbra kell tenünk. Szorosan kapcsolódik ugyanis az 1760-as években keletkezett *Prelukai Márton*hoz. Mindkét darab a szolga örvendezésével kezdődik a készülő lakoma (traktír) miatt. Az első sorok szóról szóra megegyeznek. De az egész játék folyamán találhatók azonos sorok, egyforma mondatzakaszok, szólások, egyező közmondások, esetleg a helyzethez illő kisebb változtatással. Mindez annak ellenére, hogy tematikailag a két játék különbözik egymástól. Fitódi a vele szemben fukar apja halála után reakcióként folytat költekező életet. De nemcsak tudatosan tékozolja vagyonát, segíti a hozzá fordulót. Meggondolatlan bőkezűségének következménye, hogy a rossz pajtásokkal, parazita barátaival való mulatozásban minden vagyona elúszik. Már csak az a reménye marad, hogy rokona, Balás, színlelt megtérésétől megghatódva, örökösévé teszi. De éppen azon a napon keresi őt fel Balás, amikor javában folyik a dáridózás, kihallszik a hejehuja, és a részeg barát megjelenése mindent romba dönt. Így fullad botrányba a lakoma itt is, mint a *Prelukai Márton*ban. A kimenetel azonban nem szomorú, az előrelátó jó testvér visszatartja Fitódit az öngyilkosságtól.

A téma különbözőése, a kifejlet mássága ellenére a *Tékozló Fitódi* a *Prelukai* ihlető hatására született, valószínűleg nem sokkal annak keletkezése után. Kolozs-várra, Erdélyre utaló vonatkozás nincs a darabban, a *Prelukaival* való párhuzamai miatt mégis oda lokalizáljuk, bár elvileg létrejöhetett máshol is, hiszen a jezsuita rendházak, kollégiumok között sűrűn vándoroltak az iskolajátékok kézíratai. Ez ideig kiadatlan.

IV. füzet. Teljes egészében latin nyelvű. Az első lapon a *Bos ad Praesepe Dramatation Ludis Natalitiis exhibitum* felett a ceruzával ráírt 4 szám jelzi, hogy ez a gyűjtemény negyedik füzete. (Ugyanígy volt jelzés a második és harmadik füzet élén is!) A latin címfelirat alatt, a második füzethez hasonlóan, ugyanattól a kéztől származó megjegyzés olvasható. „Czuczor után maradt”.

A *Bos ad Praesepe* címlapja után az 1r oldalon a szereplő személyek felsorolása a következő: „Personae: Thomas Puondus, Nobilis Anglus; Carolus, eius fraterculus; Milemus, Nobilis ibidem Anglus, Thomae in Saltu aemulus; Dromo, seruus. In Interludio: Faustulus, Rosillus”. Majd ez alatt: „Scena Londini in aedibus Puondi. In fine Theatri praesepe”.

A latin szöveg *Prologussal* kezdődik a 2r oldalon, és a 9. jelenettel („inductio Vltima”) a 6v oldalon ér véget. Az interludium az ötödik inductio után olvasható.

A füzet 7r–13v lapjait egy latin nyelvű vígjáték tölti ki. Tartalmáról a cím után következő igen rövid összefoglalás tájékoztat. A játék címe és summája meg a szereplők felsorolása így fest:

Antiquarius.

Argumentum: Homo insano Antiquitatum studio deditus opportunis Amici technis so redigitur vt aut fortunis omnibus spoliari, aut antiquitatum studio in perpetuum valedicere necesse habeat. Ita Theatrum Pot. Libro Secundo, Cap. suo.

Personae:

Philarchaeus, Antiquarius; Dorylas, Eius Filius; Demipho, Amicus Philarchaei; Emporus, Simulatus ex Aethiopia Mercator; Mumia Simulata; Dromo, seruus Philarchaei; Syrus, seruus Demphonis.

A játék 11 inductióból áll. A harmadik után *Cantilena* jelzés („Sub qua serui sensim comedunt et bibunt”) áll; az énekszöveg nincs meg a kéziratban.

Ez után a gyűjteményből meghatározatlan számú levél hiányzik. A következő levél ugyanis a 11[r] számozású. Felül a lapon modern írással a „Versus Latini” megjegyzés olvasható. Számos 2, 4, 6, 8 soros gnóma verset, epigrammát, legkülönbözőbb témájú morális, vallásos, történeti, filozófiai témájú versikét olvashatunk latinul 24 oldalon keresztül, a 23v számozású lappal bezárólag. A legtöbbjüknek nincs a tárgyat megjelölő címe, csak az *Aliud* szó választja el őket egymástól. Máshol ilyenek olvashatók: *Plato; De Martiali; Phoenix et Vipera; De virtute; Miseria vitae; Mors; De fama; Fides.*

Lehetséges, hogy ezek a latin versek egy külön füzetet képeztek, melynek az első levelei hiányoznak a gyűjteményből.

V. füzet. Külön címlapja nincs annak az eddig csak címszerűleg ismert vígjátéknak, melyet Sárospatakon 1767-ben kétszer is eljátszottak,¹⁰ s melynek szövege csak most került elő. A *Tök mak Filkó Játék* (a továbbiakban: *Tökmag filkó*) címet a szöveg mellé a margóra írva találjuk. A szokásos címlap hiányában nincs argumentum. Hiányzik a szereplők felsorolása és esetleg a forrásra, szerzési időpont-

¹⁰ Uo. 163.

ra, előadási helyre vonatkozó tájékoztatás is, melyet más esetekben a gyűjtemény egyes darabjainál a szöveget megelőzőleg a címlapon olvashatunk.

Az első levél után a másodikat nem számozták meg. Így a szöveg a mostani 9r lap helyett a 10r-on ér véget. Illetőleg nem ér véget. A kézirat a befejezettséget nem is jelzi. Hogy a játékot nem ebben a terjedelemben írták meg, azt valószínűsíti az a körülmény, hogy az első füzetben olvasható *Gazda Péter* című komédia után három oldalon olyan szöveget találunk, mely a *Tökmag filkó* logikus befejezését adja. A második a töredék elején a margón jelezte, hogy a szöveg ehhez a darabhoz tartozik. Bár lehetséges, hogy ez a szöveg más kéziratoss forrásból származik. A *Tökmag filkó* tulajdonképpeni befejezését megelőző jelenetet ugyanis megelőzi a Deceptornak (itt ez a neve a *Tökmag filkó* Első csalójának!) egy más személlyel való esete, mely a gyűjtemény hatodik füzetében lévő *Intermedium*nak is a tárgya: egy latin nyelvű levél megfejtése. A második rész a *Tökmag filkótól* elhozott értékek erőszakos visszaszerzése a csalótól. (Ernek a variánsa meg a *Prelukainak* az a tizedik jelenete, melyben a szolgál a kocsmárost az elhordott bor áráról való lemondásra kényszeríti.)

A vígjáték, az említett mozzanaton felül, a legkevesebb hasonlóságot mutatja a pannonhalmi gyűjtemény vígjátékaival. Egy buta, szájhős, gyáva úrfi játékszer szolgájának a kezében, aki részben nevelő célzattal, részben a gazdájától kapott pofonért ismételtlen megalázza, csúffá teszi úrfi gazdáját. Aranyóráját, kardját, pixisét átadhatja a csalónak a csudakard megszerzéséért, melynek használatában azonban az úrfi csúfosan felsül, és még a kölcsönkardot is elveszik tőle. Hogy elkerülje a kapitánnyal a párbajt, szerepet cserélnek. Attól a pillanattól, hogy a szerepcserét meg is próbálják, az elégtételt követelő kapitánnyal lefolyt jelenetben a megszégyenítések sorozatának áldozatává válik, míg végül maga is belátja, jobb eltűnnie arról a helyről.

Ezzel tulajdonképpen logikusan be is fejeződhetne a darab, de ahogy az imént mondtuk, a szolgál megjelenik a Deceptornál, és ravasz módon visszaszerzi (bizonyára nem a gazdájának!) az általa elvitt értékeket.

Mivel a vígjátékban emlegetik a kolozsváriakat, a feleki földet, a fenesi országot, a Szamost, Karánsebest, kétszer is előfordul benne az *oláh* szó, nyelvezetének íze erdélyi, bizonyára a kolozsvári jezsuita dráma műhelyben keletkezett. Innen került el a jezsuiták sárospataki iskolájába, mint ahogy a *Gazda Péter* eljuttott Nagyszombatba, a *Fennhéjázó* pedig Egerbe.

Természetes, hogy az eddig ismeretlen szöveg még nem jelent meg nyomtatásban.

A 9v jelzésű oldal után két üres levél következik, majd négy szám nélküli lapon cím és minden más megjegyzés nélkül drámatöredéket találunk, melynek témája egy intermedium készítése. Komédia előadására készülnek, közjátékot kellene hozzá csinálni. Intze ösztökéli erre Bancsít. Az előbbinek a kezében van bátyjának Biledulgeridből küldött latin levele, melyben híres mesterek cselekedetei, mondásai következnek egymás után („Opifices pro mundo repugnante aedificando destinati ordine Alphabetico”). Mivel ő nem tud deákul, a levelet a társa olvassa és fordítja, értelmezi magyarul. De nem nyeri meg tetszésüket egyik passzus sem, nem sikerül belőle interludiumot alkotni. Végül abban egyeznek meg, hogy tulajdonképpen intermedium az, amit így a levél olvasásával, magyarázatával csináltak.

A furcsa intermediumban az a különös, hogy variánsa annak az írásnak, mely az I. füzetben a *Gazda Péter* után betett és folytatólágosan számozott 10r oldalon

kezdődik, azzal a megjegyzéssel, hogy az írás a *Tökmag filkó*hoz való. Ott a Deceptor a Monomotápából kapott levelet egy POP. betűrövidítés mögött meghúzódozó (megfejtetlen) személlyel magyaráztatja. A jelen intermedium Báncsija szolgaként szerepel a *Gazda Péter*ben, a *Tékozló Fitódá*iban meg az úrfi szolgája. Intze a *Kincskapálók*ban az egyik parasztnak a neve. A kézirat a betoldások, javítgatások miatt fogalmazványoknak tűnik.

VI. füzet. Lapjai kissé össze vannak keveredve, üres levelek is akadnak a drámaszöveget tartalmazók között. Az összesen 15 oldalra terjedő szöveg előtt nincs címlap, így cím sincsen. A „Játéknak summájá”-ból (más kéz írásával készült, mint maga a drámaszöveg) és a szövegből kitűnik, hogy V. Fülöp makedón király kisebbik fiának a haláláról szól a dráma, melynek így a *Demetrius* címet adhatjuk. Nem tudjuk, hol és mikor adták elő a drámát. Takács az 1748–1772 közti évekből 12 latin nyelvű jezsuita darabot említ, Staud bibliográfiája 10-et. 1756-ban Budán, a címből következtetve (*Demetrius Philippi Macedoniae regis penultimi filius odio insidiisque Persei fratris sublatus*), a jelen drámához közel álló darabot vittek színre a principisták. Minthogy a Demeterről szóló előadások népszerűek voltak a jezsuiták iskoláiban, ez a dráma feltehetően szintén jezsuita eredetű, és a rend 1773-as feloszlata előtt keletkezett.

Nyomtatásban eddig ez sem láthatott napvilágot.

Amint látható, a *Pannonhalmi gyűjtemény* darabjait bonyolult szálak fűzik egymáshoz, ugyanakkor a többi jezsuita vígjátékhoz is. Az 5 vígjáték e másolata tervszerű gyűjtésre vall. A cselekményelemek, a vígjátéki motívumok hasonlósága, azonossága, a stílris sajátságok, kifejezésbeli egyezések, a közmondások és szólások átvétele arra vall, hogy egy és ugyanazon drámaaműhely természetét gyűjtötte össze az ismeretlen másoló. Az erdélyi helynevek és tájszavak, román nyelvű passzusok, magának az *oláh* szónak előfordulásai, nem utolsósorban pedig az erdélyies mondatfűzések, az előadás sajátos erdélyies íze valószínűsíti, hogy ezek a vígjátékok Erdélyben, közelebbről talán Kolozsvárott keletkezettek, innen ágaztak szét más magyarországi kollégiumokba, ahol a földrajzi helyeket magyarországiakkal cserélték föl, az erdélyi vonatkozásokat, ízes előadást részben megváltoztatták vagy elhagyták. Megfigyelhető ez például a *Kincskapáló* magyarországi változatain, a *Gazda Péter*nek *Csalárd szolgá*vá változott variánsán.

Ugyanakkor a pannonhalmi vígjátékok feltűnő műfaji, szerkezeti, előadásbeli analógiákat mutatnak nemcsak egymással, hanem néhány más, szintén Erdélyre lokalizálható jezsuita komédiával is. *A rendetlen szeretet példájában*¹¹ az apa éppoly vak és elfogult, részrehajló kisebbik fiával szemben, mint Prelukai Márton a nagyobbik irányában. A két testvér között hasonló ellenszenv, meg nem értés tanúi vagyunk. Végül a jó fiúnak az apa előtt mégis sikerül lerántani a leplet a rossz testvér csalárdságairól, hazudozásairól. Egyforma a büntetés: szobafogság. És hasonló a befejezés: szökés és erőszakos halál idegenek kezétől, míg az apa nyugodtan hallgatja a vész híreket, biztonságban tudván a saját kezével bezárt fiát. *Botfalvai*¹² helyzetet ismertető, terveiről a közönséget tájékoztató monológjai bevett szokásnak számítanak a pannonhalmi komédiákban. Hogy gazdájának

¹¹ Kiad. TÓTH Ferenc, *Egy ismeretlen jezsuita vígjáték*. Bp., 1944.

¹² Kiad. KÁRPÁTI Sándor, *Botfalvai*. Egy ismeretlen régi vígjáték. It 1947. 50–73., 121–132.

kártyán elvesztett zálogját visszaszerezze, éppúgy szüksége van egy magánál is ravaszabb segítőre, mint a szolga Rókainak a *Gazda Péter*ben.

Természetesen az egyező cselekménymozzanatok, hasonló helyzetek, ismétlődő közmondások, szólások, a cselekményt bonyolító és megoldó azonos szolgálfigurák nem okvetlenül bizonyítják, hogy a vígjátékok ugyanabból a dráma-műhelyből származnak. A 11 jezsuita vígjáték nagyobb részének egyneműségét és genetikus rokonságát azonban valószínűsíteni lehet. Az imént említett két vígjáték is minden bizonnyal Erdélyben keletkezett, csak nem került a pannonthalmi másoló gyűjteményébe.

A ma ismert jezsuita komédiák közül csupán egynek tudjuk a szerzőjét, és csupán ez az egy jelent meg egykorú nyomtatásban: Illei János *Tornyos Pétere* 1789-ben Komáromban és Pozsonyban. Kézírtos másolata nincs. A MTA Kt.-ban van ugyan egy ilyen címmel katalogizált darab, de annak nincs köze a *Tornyos Péter*hez.¹³ Viszont 1775. február 23-án a minoriták iskolájában Jancsó Ferenc színre vitt egy komédiát, melynek szövege teljes egészében benne van a *Tornyos Péter* szövegében. A játék címe: *Kintse Násó bált rendez* (a továbbiakban: *Kincses Násó*).¹⁴ Ventifax garabonciás diák és Ebhendi szolga nevének kivételével a többi szereplőnek más neve van, mint a *Tornyos Péter*ben. A minorita kézirat nem állítja, hogy a darabot Jancsó Ferenc írta, csak azt mondja, hogy ő rendezte. A minorita előadás szövegében Kézdivásárhely környéki földrajzi nevekkkel találkozunk, az 1789-es kiadásban Komárom környékiekkel. Más a történeti háttér is. A két játék cselekménye azonos, de közöttük nagy a szövegbeli eltérés. Kilián István szerint „A két változat közötti tizennégy éves időköz”, az imént említett földrajzi és az eltérő történelmi háttér, „az iskolai előadáshoz inkább alkalmazkodó egyszerűbb, rövidebb szöveg” azt valószínűsíti, hogy a *Kincses Násó*t Jancsó szerkesztette össze molière-i vígjátékelemekből, és ehhez a naivabb szöveghez „Illei a komikum fokozását szolgáló mondatokat fűzött, alkalmassá tette a darabot arra, hogy hivatásos színészek mutassák be”.¹⁵ Kétségtelen, hogy 1766–1771 között Jancsó Ferenc Kolozsvárott lelkészkedett, és 1767–1773 között ott működött Illei is. Hogy melyikük szerezte a komédia első változatát, megnyugtató módon jelen ismereteink alapján nem dönthető el.

A *Tornyos Péter* Molière *Le Bourgeois Gentilhomme*-jának szabad adaptációja. „A komikum lényege és fordulatai és egyes jelenetek közösek”, de nincs szó szerinti átvétel.¹⁶ Akár Jancsó, akár Illei volt a *Tornyos Péter* első változatának a szerzője, annyi bizonyos, hogy 1775 táján Erdélyben létezett egy változata, és az valószínűleg ezt az évet megelőzőleg jött létre.

Szorosabban kapcsolódik Molière *Úrhatnám polgár*ához a minden valószínűség szerint szintén Erdélyben keletkezett *Fennhéjázó*.¹⁷ 1769-ben Egerben játszották, de ennek az előadásnak ránk maradt szövegénél ősbibbnek bizonyult az, amelyik a *Gyulafehérvári drámagyűjtemény*ben olvasható. Nem bizonyított feltevés, hogy

¹³ Ez a 11. sz. alatt említett vígjáték.

¹⁴ Kiad. KILIÁN, RMDE, XVIII/2. 15. sz.

¹⁵ *Uo.* 737.

¹⁶ GRAGGER Róbert, *Illei János Tornyos Péterének forrásai*. EphK 1908. 585–598.

¹⁷ Kiad. GRAGGER Róbert, *Molière a magyar irodalomban*. ItK 1909. 327–359.

Illei János szerezhette,¹⁸ valamint az sem, hogy az 1774, február 6-án a minoriták kanta-kézdivásárhelyi iskolájában *Stolander a bálban* címmel a gyulafehérvári változat alapján szerzett variánsát játszották.¹⁹

A francia vígjátékot a magyar átdolgozó iskolai előadásra szánta. Olyan változtatásokat kellett végeznie, hogy megfeleljen a jezsuita színjátszás szellemének. A főhősnek nincsen szerelmi kalandja, kimarad a feleség beavatkozása, szerepét a főhős öccse tölti be. A márkinő és kedvese nem lép színre. A főhőssel való viszonylatban Szelekúti gróf és Pustavári fejedelem helyettesíti őket. A főhős nagyzási mániájában ugyan fontos mozzanat marad lányának házassági ügye, de az átültető ügyesen oldja meg a dolgot: az események során a lánnyal nem is találkozunk, pedig az ő férjhez adása körül bonyolódik a komédia nagyobbik fele. A szerelmi jelenetek elhagyása és ennek következtében a cselekmény módosítása ellenére fordítás jellegű szövegegyezéseket találunk a vígjátékban. A fordító-adaptátor hozzáértően szerkesztette át az eredeti darabot. Az öt felvonásból három végzést csinált. Alaposan megrövidítette a zene-, tánc-, vívójelenetet, a szabómesterét pedig egészen elhagyta. A tanítómesterek hajba kapnak nála is, de tettelegességre nem kerül sor. Nem látjuk a mamamochivá avatás ceremóniáját, nincs balett, muzsika, ének, ilyesmiről csak a rendezői utasítások emlékeznek. Némileg eltér egymástól a befejezés. A magyar változatban a főhős ostobaságának „illetlen kimenetelét” felismerve és nyolcadszor ismételve: „De mért nem mondták nekem ezelőtt”,²⁰ távozik a színről, annak tudatában, hogy alaposan becsapták. Az eredetiben teljes megalégedettséggel hagyja ott a társaságot, hogy a jegyzővel elkészíttesse a contractust.

Az *Úrhatnám polgár* említett két magyar adaptációja Molière vígjátékának jezsuita körökben is tapasztalható népszerűségét mutatja. Ennek a komédiának azonban tárgyánál fogva nem volt olyan mély hatása az 1770 táján kivirágzó jezsuita vígjátékokra, mint a *Les fourberies de Scapin* előbb már ismertetett magyar adaptációjának, a *Gazda Péternek*, más címen *A csalárd szolgának*.

Ez utóbbinak az átdolgozása szolgáltatta gazdag tárát azoknak a figuráknak, cselekménymozzanatoknak, komikus helyzeteknek, melyek több jezsuita vígjáték alkotóelemei. Itt találkozunk a ravasz szolgával, aki a cselekményt irányítja, az eseményeket mozgatja (*Kincskapáló, Tökmag filkó, Fennhéjázó, Botfalvai, Tornyos Péter*). Ő a komédiák legokosabb alakja: ha nem manipulálja is a cselekvő személyeket, megjegyzéseivel, bírálatával akkor is fontos szerepet tölt be (*Tékázó Fitódi*). A helyzetkomikumok sorát teremti meg. Elpróbálja az elgondolt jelenetet (*Tökmag filkó*; példájára más szereplők is rendeznek próbát, pl. *Kincskapáló*). Hogy tervét megvalósítsa, segítőtársat szerez (*Botfalvai, Tökmag filkó*). Álruhát ölt, szerepet cserél, amit más vígjátékfigurák is megtesznek (*A rendetlen szerete példája, Kincskapáló, Tökmag filkó, Fennhéjázó, Botfalvai*). Igaztalanul gyanúsítják, szidást, verést kap, és ilyenkor sokáig kell békítgetni, engesztelni, amíg beadja a derekát, hogy segítsen. Sérelmeit nem könnyen felejtí; elégtételt

¹⁸ Vö. ALSZEGHY Zsolt, *A „Fennhéjázó”*. EPhK 1909. 165–166. GRAGGER Róbert, *A Fen-héjához*. EPhK 1909. 316–317.

¹⁹ Kiad. RMDE, XVIII/2. 12. sz. (Vö. az 551–552. l. jegyzetével!)

²⁰ Az ismételtetés motívuma nincs meg az *Úrhatnám polgárban*, de megvan a *Scapin furfangjaiban*, annak magyar nyelvű adaptációjában, a *Gazda Péterben*, mely 1765 előtt keletkezett.

szerez nemcsak a pofonokért, hanem az őt ért igaztalan vádért is, vagy hogy „borsot törtek orra alá” (*Tökmag filkő, Tornyos Péter, Kincskapáló*). Pedig az ütleget nem is mindig érdemtelenül kapják a szolgálakok, néha szándékosan ki-provokálják az uruknak nem tetsző csúfnévéért, a megalázó esetükre emlékeztető célzásokért (*Tökmag filkő*).

Itt találkozhatunk az üzleti útjáról váratlanul hazaérkező apával, akinek a távollétében fia költekezik, tékozolja vagyonát, mulatozik pajtásaival (*Prelukai Márton*), nagy öröme a szolgálknak (*Tékozló Fitódi, Prelukai Márton*). Nagy a riadalom: az apa fősvény, ellene van a pazarlásnak. (Az apa fukarságára halála után reakcióként következik be a féktelen tékozlás a *Tékozló Fitódi*ban!)

A *Gazda Péter*ben, természetesen, nem lehet meg a jezsuita vígjátékok minden eleme, cselekménymotívuma. Más viszonyulást láthatunk az apa és fiai közt például a *Prelukai*ban és *A rendetlen szeretet példájában*. Az egyező helyzetek bizonyára arra mutatnak, hogy az egyik darab szerzője ismerte a másik vígjátékot, aminek oka talán az azonos – erdélyi – származás. Különböző források őrzik a *Kincskapáló*, a *Tökmag filkő* és a *Tornyos Péter* szövegét. De egyaránt előfordulnak bennük néphagyományi, folklorisztikus elemek, mint például a garabonciás. Az első két vígjáték hatásosan alkalmazza azt a hiedelmet, hogy arany, ezüst értéktárgyak, pénz birtokában nem történhetnek „csodák”, nem lehet kincset ásni, a varázskardnak nincs hatása. Csalafinta módon össze is gyűjtik ezeket az áldozatoktól. Miért éppen ezekben a darabokban emlegetik Királyfia Kis Miklóst, Cibere bánt (*Botfalvai*), Tündér Ilonát (*Kincskapáló*), a táltost, Toldi Miklóst, Bolond Istókot (*Tökmag filkő*)? Miért jönnek elő lépten-nyomon ugyanazok a közmondások, közmondásszerű szövegek éppen a pannonhalmi gyűjtemény és az említett, feltételezésünk szerint egy közös erdélyi (kolozsvári?) dráma-műhelyben született jezsuita vígjátékokban?²¹

Lényegében ugyanis csak két olyan vígjátékunk van, melyeknek cselekményében, tónusában, szerkezetében, nyelvezetében nincsenek meg az említett komédiákkal egyező, hozzájuk hasonló elemek.

Az egyik a trencsényi jezsuitáké volt.²² A dán Holberg németre fordított drámájának magyarra való átültetése 1769-ből. Az adaptátor-fordító megváltoztatta a hely- és személyneveket, elvette az eredetinek katolikusellenes élet, munkája azonban lényegében fordításnak tekinthető. Változtatott a szerkezeten is, másként osztotta fel a jeleneteket. De megtartotta az öt felvonásra tagolást, s így az *Erasmus Montanus* az egyetlen ötfelvonásos jezsuita vígjátékunk. Valamennyi többi komédia három actusból áll, illetőleg a kimenetek nincsenek felvonásokra osztva.

Az *Erasmus* témája teljesen elüt a többi jezsuita komédia tárgyától. Főhőse a külföldi egyeteméről hazatérő ifjú, akinek szenvedélye a disputálás. Bár természettudományi ismeretei modernnek (környezetével való összeütközése például annak köszönhető, hogy a föld gömbölyűségét hirdeti), formalista vitatkozó-

²¹ Pl. „A vízáltól nád terem az ember orrában” (*Prelukai Márton, Botfalvi, Tékozló Fitódi*) – „álmot hüvelyez” – (*Tékozló Fitódi, Fennhéjázó, Prelukai*) – „Nincs oly agg róka, kinek bőre végtére csávába nem kerül” (*Botfalvi, Tékozló Fitódi*). – Az ilyenféle szólások, mondások tömegével fordulnak elő a vígjátékokban.

²² „*Erasmus Montanus, Avagy Hegyi Erasm*. Komédia öt ábrázolásban. Holberg Lajos dániai játéki közül. Németből magyarra fordítatt. 1769.” – Kiad. BITTENBILDER Miklós. ITK 1910. 432–468.

módszerével nevetségessé válik, és mindenkit maga ellen fordít. Az elmaradt gondolkodású, műveletlen falusiak is sokszor kerülnek vele szemben nevetséges helyzetbe, de végül is a körülmények arra kényszerítik, hogy feladja vagy legalábbis ne hirdesse tudományos meggyőződését. Csak ennek fejében szabadulhat meg a katonaságtól, és veheti feleségül régi szerelmét. A darab nem szűkölködik jellem- és helyzetkomikumban, de nyoma sincs benne a fentebb tárgyalt vígjátékok fesztelen, sokszor féktelen komédiázásának.

Éppen az ilyesfélékben bővelkedik másik darabunk, az *Oktondi*,²³ mely közjátékszerű komédiázásával inkább nevezhető bohózatnak, mint komédiának.

Oktondi eddig szűkmarkú ura ajándékokkal szeretne magának barátokat szerezni. Egy palack bort és egy kosárban fűgét küld Kortyondinak. De hogy megóvja küldeményét Oktonditól, mérgezettnek mondja a bort is, fűgét is. Okröndi és Szamarandi lesben állnak az úton, hogy maguknak szerezzék meg a küldeményt. Hogy azt megmentse, és mivel éhes is, meg már elejétől fogva fente rá a fogát, Oktondi előbb „megkóstolja”, majd megeszi a fűgéket. Páratlanul komikus helyzet, amikor szövegtől kísért taglejtésekkel, arckifejezésekkel elfogyasztja azokat. Gazdája halállal fenyegette, a hozzányúl a kosár tartalmához.²⁴ Mit tegyen mármost? Kibeszél ismét a közönséghez, de tanácsot nem kap a nézőktől. Úgy dönt: „a mérget meg iszom, és evvel előzőm meg is uramtúl ki gondolt halált”. Azon módon, ahogyan a fűgékkel cselekedett, megissza a bort. Hamarosan „haldoklani” is kezd. Ebben a félig öntudatlan részeg állapotban az odaérkező Okröndiekben a halált véli, rájuk testálja még süvegét, három garasát, üzenetet küld gazdájának, megköszönve jóakarátát, hogy „ily vígan, boldogul küldte a más világra”.

Megérkezik gazdája, és hogy részeg szolgája azt higgye, a „paradicsomba ragdatott”, énekre zendít. Okröndiek viszont a koporsót hozzák számára. Oktondi a „gyönyörű zengésre” talpra akar kelni, de lábai nem bírják el, hiába biztatja őket. Gazdája sem szép szóval, sem fenyegetéssel nem bír belé lelket verni, bár Oktondi néha már kételkedik, él-e vagy sem. Okröndiek a koporsóba helyezik testét, ételt is tesznek melléje. Oktondi azonban végül is felébred. Kísértetnek vélik. Már senki sem tudja, meghalt-e Oktondi, él-e, hol van? A végén abban nyugszanak meg, hogy gazdájának mogyorófa pálcája támasztotta fel, vagy inkább abban, hogy Oktondi új születésnapján lakomával ünnepelhetnek.

A részeg, aki felébredésekor nem tudja, élő-e vagy halott, akit koporsóba helyeznek és el akarják vele hitetni, hogy a túlvilágon van, több jezsuita darabból ismert motívum.²⁵ Ilyen öncélúan, csak megnevetetés, szórakoztatás céljával készült teljes komédiaként csak itt találkozunk vele. Mint általában a magyar nyelv-

²³ Kiadatlan. Lelőhelye a 4. sz. alatt említett gyűjtemény.

²⁴ „Ez nem ros, amint veszem észre. Fűge. De hogy ne hibázzak, a másikat is meg kóstolom. Nem hibázok, igazán mondom, jó, igen jó! De a harmadikat is hozzá kell adnom, mert az trinum – perfectum. Hol vagy? Jöszte ki! Ez el rejtette magát és fél, hogy meg ne egyem. Hejába keresem, nincs itt több! Hová lett ily nagy sereg fűge? ... Mondgyátok, kik jelen vagytok, nem láttátok-e, merre szállottak? Mire vélyem a dolgot? Senki utyára nem igazit...”

²⁵ Vö. KILLÁN István, *Ismeretlen iskoladráma gyűjtemény a XVII–XVIII. századból*. Miskolc, 1967. – Uő., *XVIII. századi komédia az iszákos papról és a részeg magisterről*. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1974. évi évkönyvéből. Debrecen 1975. – Uő., *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci Leóéltárban*. Klny. a Miskolci Herman Ottó Múzeum 1972. évi évkönyvéből. Miskolc, 1972.

vű jezsuita vígjátékoknak, ennek sincs nevelő célzata. Ennyire csak a mulattatást szolgáló, a farce-ok és a commedia dell'arte elemeit írásban is rögzítő darabként az *Oktondi* egyedülálló jelenség.

Tizenegy vígjátékszöveg, egy közjáték-kísérlet részben Plautus, más részben Molière nyomán és más európai örökségből, részben eredeti produkcióból – nem kis teljesítmény abból a két évtizedből, amikor a jezsuita iskolákban megindult a szórakoztatást szolgáló, világi tárgyú magyar nyelvű színjátszás. A jezsuita rend feloszlataásáig az elvilágiasodás és a magyar nyelvűség miatt jóval többször emlegetett piarista rend 1773-ig 13 magyar nyelvű drámai alkotást örökített ránk, és ebből 8 volt a vígjáték. Sajnálni lehet, hogy az iskolai színjátszás és ezzel párhuzamosan a hivatásos magyar világi színház megteremtésének folyamatát a jezsuita rend betiltása minden biznnyal lelassította.²⁶

Varga Imre

²⁶ Valamennyi említett magyar nyelvű jezsuita darab megjelenik az *RMDE* XVIII. századi sorozatának 4. kötete második részében.